

SHAXSNING SALBIY XULQ-ATVORI SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI ASOSIY OMILLAR

**Muxtorov Alijon,
Aliyeva Iqlimaxon
Qo'qon universiteti talabasi,
Asilova Sanobarxon
Qo'qon universiteti Ta'lim fakulteti
Ta'lim kafedrası o'qituvchisi**

Annotatsiya: Mazkur tezisdá shaxsing ya'niki individning xulqi shakllanishida birinchi navbatta unga atrof muhitdagi insonlarning munosabatlari juda ham muhim ta'sir qilishi haqida quyida batafsil nazariy jihatdan ma'lumotlar keltirib o'tildi. Deviant xulq nima ekanligini va bu xulqning ta'siri haqida deviant xulqga chalingan yoshlar albatta boshqalarga ham ta'sir etishlari haqida ma'lumotlar berib o'tildi.

Kalit so'zlar; huquqbuzar, shaxs, deformasiya, mexanizm, pedagogika ziddiyat, o'smir

Shaxsning tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirga kirishishi juda murakkab va qizg'in jarayondir. Shu sababli har qanday odamning shakllanish shart-sharoiti rang-barangdir. O'z-o'zidan ravshanki, ushbu shart-sharoit eng avvalo vaqt mezoni - shaxsning yosh xususiyatlari bilan bog'liq. Shu bois mazkur jarayonni voyaga etmaganlar misolida kuzatish maqsadga muvofiq boladi deb o'ylaymiz. B.G. Ananev fikriga ko'ra, yoshlami rivojlanishning ruhiy-fiziologik ko'rsatkichlariga asosan tasniflash odam hayot tarzi o'zgarishi bosqichlarining quyidagi zanjirini o'z ichiga oladi: go'daklik (tug'ilgandan 18 oyga to'lgunga qadar); ilk bolalik (19 oydan 5 yoshga to'lgunga qadar); bolalik (5-12 yosh); o'spirinlik (12-15 yosh); o'smirlik (16-19 yosh); yoshlik (20- 30 yosh); o'rta yosh (30-40 yosh); qarilik; mo'ysafidlik. Har bir yosh o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular, tabiiyki, xulq-atvorda ham namoyon boladi.

Shaxs nimani va qanday bilishi (gnoseologik salohiyat), nimani va qanday baholashi (aksiologik salohiyat), nimani va qanday yaratishi (ijodiy salohiyat), kim bilan va qanday muomala qilishi (kommunikativ salohiyat), badiiy ehtiyojlari qandayligi va ularni qanday qondirishi (badiiy salohiyat) bilan belgilanadi. Shunday qilib, inson faoliyatining quyidagi besh asosiy turi farqlanadi: 1) o'zgartiruvchi faoliyat; 2) bilish faoliyati; 3) qadriyatlarni belgilash, va moljal olish faoliyati; 4) kommunikativ faoliyat; 5) badiiy faoliyat. Shaxs rivojlanishining har bir bosqichiga har xil faoliyat turlarining muayyan o'zaro nisbati va ularning alohida mazmuni xosdir. Psixologlarning ta'kidlashicha, inson hayoti kommunikativ faoliyatning shakllanishi va uning mexanizmlarini o'zlashtirishdan boshlanadi. Bolaning rivojlanishida yangi bosqich 3 yoshdan boshlanadi. Mazkur bosqich ijodiy faoliyatga o'tish bilan tavsiflanadi (devorga, mebelga rasm chizish va hokazo). Bu, ayniqsa, bolalaming o'yinlarida yorqin namoyon bo'ladi. Shu davrda bolaning kattalarga nisbatan emansipasiyasi boshlanadi. Bu bolaning muayyan darajada erkinlashuviga va unda nafaqat o'z tengdoshlari, balki kattalar bilan ham muloqot qilish ehtiyoji tug'ilishiga olib keladi. Inson rivojlanishining uchinchi bosqichi uning maktabda o'qishi bilan bog'liq. Bu erda bilish bola faoliyatining etakchi turiga aylanadi. Inson rivojlanishining to'rtinchi bosqichi (o'smirlik)da qadriyatlarni belgilash va mo'ljal olish faoliyati birinchi o'ringa chiqadi. Beshinchi bosqich o'zgartirish faoliyati inson faoliyatining asosiy turiga aylanishi bilan bog'liq. Inson hayotidagi oxirgi bosqich boshqalar bilan muloqot yana etakchi faoliyat turiga aylanishi bilan tavsiflanadi.

Voyaga etmagan huquqbuzarlar shaxsining rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladigan bo'lsak, bu sohada to'plangan tajriba voyaga etmaganlar muhitida huquqbuzarliklarga imkoniyat yaratuvchi holatlar shaxs jinoiy javobgarlikka to'lmasdan turiboq ta'sir eta boshlashini ko'rsatadi. Shunga asoslangan holda, voyaga etmagan huquqbuzarlar shaxsining deformasiyalashuvi shart-sharoitlarini o'rganishda quyidagi yosh guruhlarni tadqiq qilish

maqsadga muvofiq bo'ladi: 11-13 yosh; 14-15 yosh, 16-17 yosh. 11-13 yoshlilarda g'ayriijtimoiy xulq-atvoming shakllanish mexanizmini quyidagicha tavsiflash mumkin. Pedagogikada «beshinchi sinflar muammosi» mavjud bo'lib, boshqa o'ziga xos xususiyatlaridan tashqari, ushbu hodisa beshinchi sinfda o'smirlar davomati pasayib ketishi bilan ham tavsiflanadi.

Davomatning pasayishi uch xil ziddiyatga: - o'smir va o'qituvchi o'rtasidagi ziddiyatga; - o'smir va sinf o'rtasidagi ziddiyatga; - o'smir bilan ota-ona o'rtasidagi ziddiyatga sabab bo'ladi. Ziddiyatlar o'z vaqtida hal qilinmasa, o'smir asosiy ijtimoiy kollektivlardan «siqib chiqariladi». Ammo bu yoshdagi o'smirning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u yakkalanib yashay olmaydi. O'smir o'ziga teng deb qaraydigan tengdoshlari guruhini qidiradi. Shu tariqa o'smirlarning salbiy guruhlari shakllanadi. Bu yerda o'zini namoyon qilishning maktab yoki oiladagidan ancha farq qiladigan usullari amal qiladi. Chekish, kissavurlik, mayda o'g'irliklar, psixotrop moddalar yoki spirtli ichimliklar iste'mol qilish, maktabda «a'lochilar»ni do'pposlash shular jumlasidandir. Shaxs shakllanishining mazkur bosqichida ijtimoiy profilaktika zamirida yuqoridagiga o'xshash ziddiyatlarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar kompleksi yotishi mumkin. Eng samarali yo'l - barcha ijtimoiy kollektivlarda o'smirlar o'zini namoyon etishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berish. Har bir o'smir o'zini nafaqat o'qishda, balki sportda, texnik ijodda, badiiy havaskorlikda va hokazolarda o'zini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'iishi lozim.

O'smir navbatdagi bosqichga (14-15 yosh) o'tishi jarayonida bir qancha o'zgarishlar ro'y beradi. Ushbu bosqichda o'ziga nisbatan hurmatga ehtiyoj o'smiringa xos bo'lgan asosiy xususiyatdir. Bunga erishish uchun u erkinlikka, mustaqillikka, o'z tengdoshlariga orasida do'vruq taratishga harakat qiladi. Natijada u ziddiyatli holatlarga juda ko'p to'qnash keladi. Shu yoshda o'smiring xulq-atvorida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Garchi mazkur yosh guruhining jinoiy faolligi 16-17 yoshlilarga qaraganda kamroq (15-20%) boisa-da, ushbu yoshda jinoyat sodir etish xavfi yuqoridir. Kriminologik tadqiqotlar shaxs jinoiy faoliyat yo'lga qancha erta kirsa, bu faoliyat shuncha uzoq davom etishi va xavfliroq tus olishini ko'rsatadi. Bir necha marta jinoyat sodir etgan shaxslarning aksariyati birinchi jinoyatni balog'at yoshiga toimay turib sodir etganlar. O'smir shakllanishining ushbu bosqichida umum ijtimoiy profilaktika chora-tadbirlari zamirida, eng avvalo, axloqiy, ma'naviy va mehnat bilan bog'liq tarbiyani takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi yotadi.

Malumki, 16-17 yoshda o'smirda faol fiziologik o'zgarishlar ro'y beradi. Shaxs rivojlanishi mazkur bosqichining o'ziga xos xususiyatlarini tushunib etish uchun jinsiy rivojlanishning psixologik va sosiologik masalalari juda muhimdir. Erkinlik va ijozat chegaralari kengaygan, ijtimoiy va jinsiy rivojlanish o'rtasidagi tafovut esa tobora kattalashib borayotgan hozirgi davrda bu holat ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu holatga (u voyaga etmaganlar jinoyatlarining 80-85% ni sodir etadi) deformatsiyalashgan xulq-atvoming murakkab shakllari xos bo'lib hisoblanadi. Shaxsning shakllanish shart-sharoiti uning ijtimoiylashuvi darajasi, ya'ni odam ijtimoiy zarur fazilatlamini o'zlashtirish jarayoni bilan ham bog'liq bo'lib, bu jarayon ham juda murakkab hamda bir nechta bosqichlardan iborat: 1) muhitga qo'shilish; 2) muayyan ijtimoiy vazifa, funktsiya, norma, huquq va burchlarni o'zlashtirish; 3) muhitga moslashish va unga faol ta'sir ko'rsatish; 4) ijtimoiy mo'ljallar barqaror tizimining shakllanishi. Sosiologiya fanida shaxsning ijtimoiylashuvi mexanizmi va sohalari farqlanadi. Ijtimoiylashuv mexanizmi - inson ijtimoiy axborotni idrok etishi va o'zlashtirishga yordam beruvchi vositalardir.

Psixologlar fikriga ko'ra, bunday vositalar qatoriga ta'sir ko'rsatish, moslashtirish, ishontirish, taqlid qilish, boshqarish, yoi-yo'riq ko'rsatish va hokazolarni kiradi. Ijtimoiylashuv sohalari - ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy institutlar bo'lib, bunda makromuhit (ijtimoiy munosabatlar tizimi) va mikromuhit (oilalar, maktab, yaqin maishiy,

oshnaog'aynilar muhiti va boshqa muhitdagi munosabatlar) farqlanadi. Ijtimoiy muhit odamlar hayoti va faoliyatida muhim o'rin tutadi. Ammo shaxsning shakllanishi nafaqat jamiyatdagi moddiy, siyosiy va mafkuraviy munosabatlarga, balki o'zi yashayotgan muhitga, unda amal qiluvchi qadriyatlar, an'analar va qoidalar tizimiga ham bog'liqdir. Ijtimoiylashuv jarayoni turli ijtimoiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi. Ijtimoiylashuv institutlari - bu maxsus tuzilgan yoki tabiiy tarzda vujudga kelgan muassasa va organlar tizimidir. Ularning vazifasi va faoliyati awalo ta'lim-tarbiya berish yo'li bilan shaxslami ma'nan rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Ijtimoiylashuv jarayonini amalga oshirish ikki o'ziga xos xususiyatga egadir. Birinchidan, shaxs rivojlanishining har bir yosh bosqichi o'zining asosiy ijtimoiylashuv institutiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, turli yosh bosqichlaridagi ko'pgina ijtimoiy institutlar har xil darajada ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiylashuv institutlari orasida asosiy vazifasi insonning tabiiy xossalarini rivojlantirishdan iborat bo'lgan institutlar guruhini alohida qayd etish lozim: 1) oila hamda bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari (asosiy faoliyat turi - o'yin); 2) asosiy vazifasi ta'lim berishdan iborat bo'lgan institutlar: maktab, lisey, gimnaziya, kollej, o'rta maxsus o'quv yurti, oliy o'quv yurti (asosiy faoliyat turi - o'qitish); 3) asosiy vazifasi amaliy faoiyatdan iborat bo'lgan boshqa barcha institutlar (asosiy faoliyat turi - mehnat qilish). Yuqoridagilami inobatga olgan holda, quyidagicha xulosaga kelish mumkin: 1) ijtimoiylashuvning muayyan sohalar shaxs rivojlanishining turli sohalarida har xil ahamiyatga ega bo'ladi; 2) shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida institutlar, ularning uyg'unligi, ta'siri o'zgarib boradi; 3) sohalar sonining ko'payishi shaxs ijtimoiy vazifalari doirasining kengayishiga sabab bo'ladi.

Endi shaxs ijtimoiylashuvining salbiy omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan eng muhim institutlarini ko'rib chiqamiz. Shaxs ijtimoiylashuvining birinchi va eng muhim institud oiladir. Shaxsning 65 axloqiy va ma'naviy shakllanishiga oila juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hissiyotga tez beriluvchanlik, ta'sirchanlik, sezgirlik, hushyorlik, mehribonlik kabi fazilatlar eng avvalo oilada, bolalarning o'z ota-onasi, yaqinlari bilan o'zaro munosabatlarida shakllanadi.

Oila ijtimoiylashuv instituti sifatida bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga egadir: 1) U birinchi va shaxs shakllanishining muayyan bosqichida birdanbir ijtimoiylashuv instituti hisoblanadi. 2) Oiladagi tarbiya boshqa har qanday tarbiyaga qaraganda ruhiy jihatdan kuchli bo'lib, bolaning oila ta'siriga bo'ysumshini belgilab beradi. 3) Oila bolani ijtimoiy hayotga asta-sekin va har tomonlama jalb qilish uchun eng yaxshi imkoniyatlarga egadir. Shu sababli hatto eng yaxshi bolalar uylarining tarbiyalanuvchilari ham rivojlanishda oilada tarbiya ko'rgan bolalardan ortda qoladi. Shaxsda salbiy xususiyatlar shakllanishiga olib keluvchi oilada noto'g'ri ma'naviy va axloqiy tarbiya berish bir qancha ob'ektiv va sub'ektiv holatlar bilan belgilanishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki shaxs rivojlanishi va shakllanishida avvalo insoniyat rivojlanishida birinchi navbatta insonni tashqi atrofidagi vaziyatni yaxshilash va atrof muhitdagi bosimni kamaytirish kerak. Shundagina individning kelajagi yaxshi tarafga o'zgaradi va uni kelajagida jinoiy ishlarga moillik deviant xulqga moillik sezilarli darjada kamaydi. Bu tajribani rivojlangan davlatlardan biri AQSH ham o'zida sinaydi ular ham huddi shu narsaga ya'ni behaviorizmga ko'proq e'tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyot ro'yxati:

1.I.M.Xakimova "Deviant xulq-atvor psixologiyasi" I bob "Meyorrdan og'uvchi xulq-atvorning shakllanish sabablari va turlari" 10 b.

2. <https://cyberleninka.ru/article/n/glaballashuv-jarayonlari-va-uning-zamonaviy-sharoitlarida-tarbiyaga-ta-siri>

3.Olimov.L. Y "Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi"